

EL MAIG DE 2008

va tenir lloc a València la Primera Trobada d'Investigadors propiciada per la Comissió de la Veritat que s'havia constituït un any abans. La present obra recull les ponències i les comunicacions que s'hi van presentar, centrades en la repressió franquista al País Valencià. Els afusellaments, els centres penitenciaris, la repressió contra les dones, les depuracions dels mestres, la repressió contra el moviment obrer, la repressió en l'àmbit local i comarcal... van configurar una realitat històrica, sovint desconeguda i fins fa pocs anys amagada, que va caracteritzar la vida de milers de dones i homes durant la llarga postguerra. Aquest volum ens aproxima a un període de la nostra història que posa en evidència la necessitat de mantenir ben viva la memòria històrica sobre uns horrors que mai més s'haurien de produir.

PELAI PAGÈS I BLANCH

és doctor en història i professor d'història contemporània a la Universitat de Barcelona. Especialista en temes de moviment obrer, guerra civil, franquisme i transició, darrerament ha publicat *Cataluña en guerra y en revolución* (2007), *La comissió de la indústria de guerra de Catalunya* (2008) i *Andreu Nin. Una vida al servei de la classe obrera* (2009). Ha estat coordinador de diversos congressos organitzats a València en el marc dels Premis Octubre.

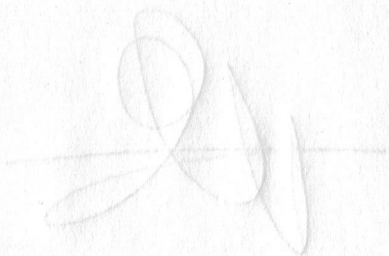

LA REPRESSION FRANQUISTA AL PAÍS VALENCIÀ

PRIMERA TROBADA D'INVESTIGADORS
DE LA COMISSIÓ DE LA VERITAT
PELAI PAGÈS I BLANCH (EDITOR)

LA REPRESSION
FRANQUISTA
AL PAÍS VALENCIA

Va encara 30 anys després

**LA REPRESSION
FRANQUISTA
AL PAÍS VALENCIÀ**
PRIMERA TROBADA D'INVESTIGADORS
DE LA COMISSIÓ DE LA VERITAT
PELAI PAGÈS I BLANCH (EDITOR)

La repressió franquista al País Valencià és un dels capítols més obscurs de la nostra història recent. Aquesta obra recull els resultats de la primera trobada d'investigadors de la Comissió de la Veritat, organitzada per Pelai Pagès i Blanch. El llibre ofereix una visió detallada i crítica dels fets, amb testimonis i documents que ajuden a comprendre la realitat que vivim. És una lectura imprescindible per a tots els que busquem la veritat i la justícia.

© Pelai Pagès i Blanch (editor)

© Vicent Gabarda Cebellán, Ricard Camil Torres Fabra, Alberto Gómez Roda, Ana Aguado, Vicenta Verdugo Martí, M. del Carmen Agulló Díaz, Rosa Monlleó, Vicent Sampedro Ramo, Javier Navarro Navarro, J. M. Santacreu Soler, Héctor Alonso García, Pedro Fabregate Sanz, Alfredo Fornas Pallarés, Vicent Grau Reig, Míreia Huerta Mascarell, Iván Medall Chiva, Juan Luis Porcar, Teresa Armengot, Patrici Calvo Cabezas, Elena Salvador Bellés, Virginia Fernández Aparicio, Andreu Ginés i Sánchez, Jordi Luengo López, Joan Baptista Malonda Grau, Josep Miralles Climent, Victoriano Payá Molina, Fernando Peña Rambla, Antoni Simó i Víctor Vilanova Candau.

© Tres i Quatre, S.L.

Sant Ferran, 12 – 46001 València

tresiquatre@tresiquatre.com

www.tresiquatre.com

Primera edició: maig, 2009

ISBN: 978-84-7502-836-1

Dipòsit legal: V-2045-2009

Fotocomposició i impressió: Guada Impressors. Aldaia

ÍNDEX

INTRODUCCIÓ, per <i>Pelai Pagès</i>	11
LES CLAUS DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA, per <i>Pelai Pagès</i>	19

PONÈNCIES

Els afusellaments al País Valencià. Història, per <i>Vicent Gabarda Cebellán</i>	47
Introducció al món penitenciari al País Valencià, per <i>Ricard Camil Torres Fabra</i>	67
La repressió franquista al País Valencià: una aproximació des de Comissions Obreres, per <i>Alberto Gómez Roda</i>	121
Repressió franquista i identitats femenines, per <i>Ana Aguado</i>	133
Franquismo y represión femenina en Valencia: expedientes penitenciarios de la Cárcel Provincial de Mujeres y la Prisión Convento de Santa Clara, per <i>Vicenta Verdugo Martí</i>	159

La depuració de les mestres valencianes: de l'esperança a la derrota, per <i>M. del Carmen Agulló Díaz</i>	195
Vigilància i repressió moral de les dones a les comarques de Castelló, per <i>Rosa Monlleó</i>	229
El Tribunal Especial de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme contra Vicent Marco Miranda: un exemple de la repressió antimaçònica al País Valencià, per <i>Vicent Sampedro Ramo</i>	259
El terror com a epíleg a una guerra. La repressió franquista al País Valencià: dos testimonis, per <i>Javier Navarro Navarro</i>	307
Memòria de la repressió, per <i>J. M. Santacreu Soler</i>	329

COMUNICACIONS I. LA REPRESSIÓ EN L'ÀMBIT LOCAL

La represión en la guerra y posguerra en Masalavés: estudio detallado de una localidad valenciana, per <i>Héctor Alonso García</i>	351
Col·lectivitzacions a Càlig: un somni trencat al final de la Guerra Civil, per <i>Pedro Fabregate Sanz</i>	383
Figueroles d'Alcalatén a través del silenci, per <i>Alfredo Fornas Pallarés</i>	395
La repressió franquista i la memòria històrica a Castelló, per <i>Vicent Grau Reig</i>	415
La represión del primer franquismo en Almansa y Albacete: un caso de memoria recuperada, per <i>Mireia Huerta Mascarell</i>	451
Ribesalbes, de la revolució a la repressió, per <i>Iván Medall Chiva</i>	479
Mort i repressió franquista a Borriana (1938-1950), per <i>Juan Luis Porcar</i> i <i>Teresa Armengot</i>	511

COMUNICACIONS II. REPRESSIÓ I SOCIETAT: ELS DIFERENTS ÀMBITS DE LA REPRESSIÓ

La repressió oblidada, per <i>Patrici Calvo Cabezas</i> i <i>Elena Salvador Bellés</i>	525
Memorias de un represaliado: mi abuelo, per <i>Virginia Fernández Aparicio</i>	565
Francisco Javier Planas de Tovar, el governador de la repressió (València 1939-1943), per <i>Andreu Ginés</i> i <i>Sánchez</i>	589
Clandestinitat, denúncia i condemna de la prostitució a la ciutat de Castelló durant la repressió franquista (1939-1956), per <i>Jordi Luengo López</i>	621
El mestre don Francisco Gregori Chuliá: Bellreguard, 1903. Afusellat a Paterna, 1940, per <i>Joan Baptista Malonda Grau</i>	651
La postguerra i els carlistes a les comarques de Castelló: uns exemples de repressió franquista i de protecció a milicians represaliats en consells de guerra sumaríssims, per <i>Josep Miralles Climent</i>	681
El procés depurador dels mestres durant la Guerra Civil i el franquisme, per <i>Victoriano Payá Molina</i>	719
L'exigència de responsabilitats polítiques a la província de Castelló, per <i>Fernando Peña Rambla</i>	733
Dona de pres, per <i>Antoni Simó</i>	759
La depuració franquista dels mestres a les comarques de Castelló. un model de repressió punitiva i preventiva, per <i>Víctor Vilanova Candau</i>	773

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA AL PAÍS VALENCIÀ II

LA DEPURACIÓ DE LES MESTRES VALENCIANES: DE L'ESPERANÇA A LA DERROTA¹

M. DEL CARMEN AGULLÓ DÍAZ
Universitat de València

INTRODUCCIÓ

En l'àmbit de la política educativa, la consolidació del règim franquista va exigir encetar un doble procés de deslegitimació de la República i, al mateix temps, de legitimació del nou règim.² Dins de les mesures adoptades amb la finalitat desle-

¹ Un primer apropament a aquest tema l'hem realitzat a Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA i M. del Carmen AGULLÓ DÍAZ, «Depuración de maestras en el franquismo», *Studia Historica* (Universidad de Salamanca), vol. 17 (1999). En aquestes pàgines, s'analitzarà més en detall el cas de les mestres expulsades del magisteri.

² Per aprofundir en aquest procés, vegeu Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA (1998), *Educación, socialización y legitimación política (España 1931-1970)*, València, Tirant lo Blanc.

gitimadora, destaca la de l'esborrament de la memòria, exercida, entre d'altres mecanismes, a través de la depuració a la qual foren sotmesos els seus transmissors, és a dir, els mestres i les mestres.

A València, igual que a la resta de l'Estat, el col·lectiu de mestres patiria les conseqüències d'aquest procés de recerca de responsabilitats polítiques, que es convertiria en una autèntica purga del funcionariat, amb el resultat d'un 27,98 % de sancionats, mentre que un 72,01 % estarien rehabilitats sense càrrecs. Si tenim en compte la variable sexe/gènere, el percentatge és una mica menys elevat, perquè seria un 21 % del magisteri femení valencià el que rebria algun tipus de sanció.

Al voltant d'aquestes mestres sancionades, en concret de les que foren inhabilitades per a l'exercici de la professió i/o la separació del magisteri, se centraran aquestes pàgines; un grup escàs quantitativament, però força influent des de les perspectives política, social i pedagògica perquè foren elles les qui no sols havien fet realitat la pedagogia republicana renovadora amb el seu exercici de la docència, sinó que, a més a més, havien ampliat el seu tarannà innovador implicant-se en la transformació social mitjançant l'exercici actiu d'una ciutadania acabada de conquerir. Aquests compromisos amb la renovació pedagògica i social es convertirien en motiu de la imputació, per part de les comissions depuradores, d'uns càrrecs que, fonamentats en informacions i denúncies no comprovades, es mostraren decisius per motivar unes sancions que, basades en el criteri de l'arbitrarietat, assoliren la doble finalitat repressiva i preventiva que perseguïen. Com a conseqüència d'aquest procés inquisidor, el franquisme va aconseguir la decapitació de l'avantguarda pedagògica i social de les mestres valencianes, dins d'un projecte global de recuperació dels models femenins tradicionals que suposaria un retrocés de segles en les conquestes socials i pedagògiques del col·lectiu de dones.

EL PROCÉS DE DEPURACIÓ, CAUSES I SANCIONS

Al franquisme, no li interessava pas conservar els avanços cap a la modernitat que la República havia aconseguit, ni desitjava una pedagogia —ni una societat— de la raó, de la ciència, del progrés. Per tant, se li feia indispensable la desaparició de les persones, els textos, les pràctiques educatives que havien permès el començament de la formació d'una generació de ciutadans crítics en l'etapa republicana. És per això que, en plena Guerra Civil, inicià un procés de neteja política que tindria continuïtat en la postguerra, i que afectà els diferents sectors de la població, entre els quals es trobarien els funcionaris i, de manera específica, el cos de mestres, considerat perillós per haver patit influències liberals en la seua formació i haver-se convertit en transmissor d'ideologies dissolvents, aquelles que havien provocat la sublevació dels nacionals. El magisteri, doncs, hauria estat un estret col·laborador d'aquells que conduïren a la destrucció de la pàtria espanyola:

El hecho de que durante varias décadas el Magisterio, en todos sus grados y cada vez con más raras excepciones, haya estado influido y casi monopolizado por ideologías e instituciones disolventes, en abierta oposición con el genio y tradición nacional hace preciso que, en los momentos por que atravesamos, se lleve a cabo una revisión total y profunda en el personal de Instrucción Pública [...] extirpando así de raíz esas falsas doctrinas que con sus apóstoles han sido los principales factores de la trágica situación a que fue llevada nuestra patria.³

Un repàs de caràcter merament cronològic de la legislació promulgada al territori rebel ja ens mostra amb claredat la importància que es va atorgar a la purga del magisteri, perquè el mateix mes de juliol de 1936 es començaria el procés en els ter-

³ Decret de 8 de novembre de 1936 (*Boletín Oficial* de l'11).

ritoris que caigueren en mans del franquisme, i es produí una abundant normativa que seria ampliada una vegada proclamat el seu triomf al conjunt de l'Estat. València, territori fidel a la República fins als darrers moments, veuria retardat l'inici de la seua aplicació fins a l'abril de 1939.

El corpus legal és, veritablement, copiós,⁴ i configura un llarg i tortuós procés que cauria sobre els mestres, amb la característica remarcable que, malgrat ser aquest procés el seu principal protagonista, els mestres no tindrien cap tipus de control sobre ell. L'objectiu que es perseguia era clar: s'intentava detectar els desafectes al nou règim per tal de, una vegada identificats, decidir si era possible la seua rehabilitació o, al contrari, si es qualificaven d'irrecuperables i eren condemnats al silenci. D'ací la gran quantitat de documents, testimonis i dades acumulats en cada expedient, perquè no es tractava tan sols de castigar, sinó de fer-ho de manera que la sanció fóra punitiva i preventiva, és a dir, calia sancionar les dissidències, però també la possibilitat de la seua aparició:⁵

⁴ Entre l'ampla i complexa normativa legal sobre la depuració dels funcionaris docents, destaquen l'Ordre del 19 d'agost i la Circular del 15 de setembre de 1936, el Decret núm. 66 del 8/11/1936, l'Ordre del 10 de novembre del mateix any, el Decret llei del 5/12/1936 i la Circular del 7/12/1936, tots relatius a la depuració del magisteri. Altres disposicions, d'àmbit repressiu més ample, però que afectaren de manera directa molts mestres serien la Llei de la Jefatura de l'Estat del 9/02/1939 de responsabilitats polítiques, la Llei del 10/02/1939 relativa a la depuració de funcionaris públics i l'Ordre del 18/03/1939 sobre depuració de funcionaris d'Educació Nacional; la Llei de l'1/03/1940 de repressió de la maçoneria, el comunisme i la resta de societats clandestines; la Llei per a la seguretat de l'Estat, del 29/03/1941, etc.

⁵ En la Circular del 7/12/1936 (*Boletín Oficial* del 10), firmada pel responsable de la Comisión de Cultura y Enseñanza de la Junta Técnica del Estado, José María Pemán, s'aclareix que la depuració del magisteri té no sols un caràcter punitiu, sinó també preventiu.

El carácter de la depuración que hoy se persigue no es sólo punitivo, sino también preventivo. Es necesario garantizar a los españoles [...] que no se volverá a tolerar, ni menos a proteger y subvencionar a los envenenadores del alma popular primeros y mayores responsables de todos los crímenes y destrucciones que sobrecogen al mundo y han sembrado de duelo la mayoría de los hogares honrados de España (Ordre del Ministerio de Educación Nacional, 7/12/1936).

D'aquesta manera s'intimida i es preveuen futurs comportaments indesitjables fent que aquells que s'ha decidit que poden continuar al capdavant de les escoles tinguen l'espasa de Dàmocles del perill de la suspensió damunt dels seus caps, cosa que condueix a una autorepressió i autocensura de possibles vel·leïtats pedagògiques o ideològiques. Fins i tot a alguns d'ells, la por, conseqüència de l'arbitrarietat sancionadora a la qual després farem referència, els farà presentar-se, als ulls de la població, com a més franquistes que els mateixos addictes al règim.

Aleshores, el franquisme posa en marxa un mecanisme depurador del magisteri que, fidel continuador de la tradició inquisidora espanyola, serà sistematitzat i organitzat seguint pautes idèntiques a tot l'Estat per tal que el col·lectiu el patisca amb la mateixa rigositat. Una maquinària repressiva que, amb l'objectiu que cap mestre poguera quedar exclòs de l'activitat sancionadora, s'estructurarà en dos nivells,⁶ un de més proper, el provincial, constituït per les comissions depuradores D, formades per persones de la província que coneixen els mestres i les situacions en què van desenvolupar les seues tasques pedagògiques i la seua vida quotidiana, i un de segon, central, la Comisión Superior Dictaminadora de los Expedientes de

⁶ Tot el professorat va estar sotmès a depuració per diferents comissions que intentaren depurar responsabilitats en cada nivell: mestres, secundària, universitat, escoles normals, inspectors...

Depuración,⁷ que depenia del Ministeri d'Educació Nacional i semblava garantir una major neutralitat en estar lluny d'influències properes. Si bé a hores d'ara encara no coneixem amb noms i cognoms qui eren els components de la comissió central, l'existència d'unes notes anònimes, escrites a mà en retalls de paper, sense signar, amb apunts censuradors al voltant de les decisions dels depuradors valencians, semblen apuntar una major duresa per la seua part, així com l'existència d'influències de nivell més elevat que les provincials. Podem citar, per exemple, que a l'expedient d'Enriqueta Ballester Gozalvo, germana del diputat a les Corts republicanes José Ballester, hi ha una nota criticant que només es plantege separar-la dos anys de l'exercici de la docència:

¡Qué quiere esta Comisión de Valencia para separar! Marxista y peligrosa. Esta Comisión está muy débil en todos los expedientes. Había que destituirla o darle un voto de censura.⁸

Les comissions depuradores provincials eren, per tant, les encarregades de resoldre, en primera instància, els expedients i de proposar la sanció que hauria de ser ratificada o rectificada pel Ministeri. La primera es publicava en el butlletí oficial de cada província i les definitives en el BOE.

⁷ Estava composta per un funcionari de carrera judicial amb categoria de magistrat, que actuava com a president; dos membres de l'alt personal docent, dependents del MEN; un funcionari de la carrera judicial i el cap de l'assessoria jurídica del MEN. Una detallada explicació de tot el procés depurador pot seguir-se a Juan Antonio ALEJANDRE GARCÍA (2008), *El régimen franquista. Dos estudios sobre su soporte jurídico. 1. La depuración ideológica en el sistema educativo. 2. Las recaudaciones de carácter fiscal en el primer franquismo*, Madrid, Dykinson, p. 15-111.

⁸ Lligall 412, quadern 82, AGA.

De manera prèvia a la seua actuació, tot el col·lectiu del magisteri de la província era declarat suspès de la seua qualitat de funcionaris, restant inclosos en la categoria de *sospitosos* i obligats a sol·licitar la rehabilitació provisional per tal de depurar responsabilitats polítiques i professionals. Cal recordar que, en el cas de València, es va obrir expedient de depuració no sols a tots els mestres que exercien el seu càrrec en propietat, sinó també als qui havien aprovat els «Cursillos» de 1933, 1935 i 1936, els estudiants de magisteri del Pla Professional, els interins, els excedents que desitjaven reingressar, els jubilats i, fins i tot, mestres difunts –per tal de confirmar o no els seus drets passius–. En total, 2.448 expedientats, dels quals 1.285 eren dones.⁹

Prompte, el mes de maig, es va prendre una altra mesura preliminar, que afegiria un matís legal a la burocràtica suspensió generalitzada, quan Romualdo de Toledo, director general de Primera Ensenyança, decretava, sense tràmits previs, la suspensió immediata de sou i feina dels mestres valencians inclosos en una llista:

Disposiciones oficiales: El Sr. Toledo ha decretado la suspensión de empleo y sueldo de los Directores de Grupo, maestros y maestras de la capital y provincia valenciana que más se destacaron por su fervor revolucionario durante la dominación marxista en aquella región.¹⁰

⁹ És gairebé impossible establir amb total precisió la quantitat d'expedients oberts i els membres del magisteri a qui afectaren. Els mestres valencians afusellats no compten amb expedient depurador, però els hem inclòs al recompte; d'altres sancionats al BOE se n'ha perdut l'expedient, i d'un tercer grup no sabem per quina raó no es troba la sanció publicada ni l'expedient, encara que sí que foren sancionats, segons ens consta per testimoniatges de caràcter oral.

¹⁰ *El Magisterio Español*, núm. 6.640, 31 de maig de 1939.

Però, com que el procés es presumia llarg, la Inspecció Educativa i la Secció Administrativa de Primera Ensenyança de València publicaren, davant l'immediat començament del curs, una relació de mestres rehabilitats de manera provisional:

[...] según ordenan las disposiciones vigentes, y para efectos de la apertura de clases en las escuelas que regentan; pero a reserva de lo que dicte la Dirección General de Primera Enseñanza en su día, a través de la Comisión Depuradora de esta provincia. Los maestros que encontrándose en servicio activo no figuren en estas relaciones, quedan sometidos al dictamen de la Comisión Depuradora, que también en su día elevará propuesta de fallo a través de su expediente de depuración.¹¹

Passaria un any (octubre de 1940) fins que la Inspecció publicara una llista de mestres separats del magisteri per «abandono de destino», és a dir, aplicant l'article 171 de la Llei d'Instrucció primària, un fet que coneixien des dels primers moments.¹² Es tractava, però, de mesures transitòries i urgents mentre les comissions depuradores prenen les seues decisions.

De manera simultània, durant aquests primers mesos, tots i cadascun dels mestres i les mestres que havien exercit en una escola pública entre 1936 i 1939 van haver d'omplir una instància de readmissió (que es comprava als estancs i que calia

¹¹ Diari *Las Provincias*, 16/09/1939, p. 4 i 5, relació de mestres de la província i 17/09/1939, p. 5, relació de mestres de València capital i poblats. La mateixa Inspecció va haver de decidir, entre els suspesos de manera provisional, quins ho serien de feina i sou, quins percebrien solament el 50 % i quins un terç del sou, fins a la seua sanció o rehabilitació definitiva.

¹² BOMEN del 21/10/1940 i del 21/04/1941. El total de mestres separats mitjançant aquest article va ser de 54, als quals s'han d'afegir dos afusellats a qui s'alçaria la sanció per «fallecimiento».

acompanyar d'uns segells obligatoris)¹³ i una declaració jurada on responien diferents preguntes sobre les seues activitats polítiques, sindicals, religioses i professionals i, fins i tot, sobre les dels seus companys del magisteri,¹⁴ en un termini de lliurament força curt, establert fins al 20 de maig de 1939, encara que es va prorrogar fins al dia 25:

Rehabilitación Magisterio Primario.

A fin de dar las máximas facilidades a los Sres. Maestros en la formación del expediente para solicitar la rehabilitación profesional se acuerda ampliar el plan de recepción de documentos 5 días más, es decir, hasta el día 25 inclusive del corriente mes. También se advierte a los Sres. Maestros que entregaron su expediente durante los días 8 a 11 del presente se personen en la oficina de la Inspección para llenar un requisito indispensable o delegar para ello en persona de su confianza.¹⁵

¹³ La compra de les instàncies en model oficial i dels preceptius segells constituïa una manera indirecta de penalitzar econòmicament un magisteri que patia una penúria igual que la resta de la població, al mateix temps que significava la contribució econòmica obligada a la construcció del Nou Règim, una mena d'impost revolucionari fins i tot per als seus opositors.

¹⁴ Per tal de seguir amb major detall els mecanismes del procés de depuració dels mestres valencians, vegeu Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA i M. Carmen AGULLÓ DÍAZ, *Maestros valencianos bajo el franquismo. La depuración del Magisterio 1939-1944*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1999; Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA i M. Carmen AGULLÓ DÍAZ, «Los expedientes de depuración del Magisterio como fuente para la Historia de la Educación», a *El Currículum: historia de una mediación social y cultural, Actas del IX Coloquio de Historia de la Educación*, tom II, Granada, Osuna, 1996, p. 449-462; Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA i M. Carmen AGULLÓ DÍAZ, «La depuración franquista del Magisterio primario», *Historia de la Educación*, núm. 17.

¹⁵ Diari *Levante*, 20/05/1939.

Mentrestant, el Govern central havia nomenat els membres de la Comissió Depuradora Provincial, els quals, de manera paral·lela i sense coneixement de l'encausat, havien sol·licitat quatre informes preceptius: al rector de la parròquia, a l'alcalde, a la Guàrdia Civil i a un pare de família o persona d'«absoluta solvència ideològica y moral», tots ells de la població on tenia la seua destinació, encara que als preceptius podien unir-se'n d'altres procedents de veïns, companys de la persona encausada, Falange, SEM, etc. En els preceptius es recollia informació¹⁶ al voltant de la conducta política, religiosa, moral i professional del docent i, en alguns casos, s'hi afegia una font d'informació privilegiada, de la qual els mestres no eren conscients: l'anomenat, pels franquistes, «expediente rojo», incoat per les autoritats republicanes en agost de 1936 per tal de conèixer el grau d'identificació dels mestres amb la seua política, en situació de guerra, que també constava d'una declaració jurada i d'informes i avals de fidelitat republicana del mestre. Tots aquests avals i les mateixes declaracions es tornarien arguments en contra seua.¹⁷

¹⁶ En la C2 es demanaven en un imprès normalitzat i, en nombroses ocasions, el contingut era idèntic, cosa que indica que els càrrecs eren «consuats» pels informants, sense cap tipus de confidencialitat.

¹⁷ El Govern republicà va emprendre el seu propi procés depurador del funcionariat al cap de pocs dies de la sublevació militar ordenant el cessament de tots els empleats que hagueren participat en el moviment subversiu o foren «notoriamente enemigos del Régimen» (Decret del 21/07/1936). Deu dies més tard –Decret del 31 de juliol– s'ordenava que els que foren remoguts causarien baixa definitiva en els seus respectius cossos i escalafons. Major amplitud va tenir un altre decret, del 27 de setembre, pel qual tots els funcionaris públics quedaven suspesos en els seus drets i havien de sol·licitar el reingrés mitjançant instància a aquest efecte, la qual aniria acompanyada d'un qüestionari indagador de les seues simpaties i adhesions polítiques i ideològiques. Els

Una vegada recopilada aquesta informació, la comissió depuradora emetia el seu veredict i sol·licitava la readmissió sense sanció, si era favorable, i, en el cas d'aparèixer indicis de desafecció, redactava un plec de càrrecs que feia arribar al mestre perquè, en el termini de deu dies, formulara els descàrrecs que estimara convenients per desvirtuar les acusacions, acompanyats de tots aquells documents i avals que pogueren ser testimonis al seu favor.

La comissió, quan tenia en el seu poder el plec de descàrrecs i la documentació complementària, l'analitzava i emetia la seua proposta de sanció a l'esmentada Comissió Superior dependent del Ministeri d'Educació Nacional, la qual, pel seu compte, presentava al Ministeri la seua pròpia proposta de sanció o de confirmació en el càrrec, la qual a vegades no coincidia amb la demanada per València. La decisió es donava a conèixer publicant-la al *Boletín Oficial de la Provincia* i al BOMEN (*Boletín Oficial del Ministerio de Educación Nacional*).

Si el sancionat no estava d'acord amb la resolució, podia instar la incoació d'un expedient de revisió i la comissió de Madrid acceptava o no la revisió. Si ho feia, podia decidir rectificar la sanció, bé fóra disminuint-la, o, al contrari, elevant-la. Es tornava a publicar al BOMEN i el cas restava tancat. Entre l'inici del procés i la seua finalització, si hi havia recursos, podien transcórrer fàcilment tres o quatre anys; a més, alguns esperaven que els corresponguera jubilar-se per demanar la revisió, fet que comporta que els expedients revisats als anys cinquanta i seixanta encara no es puguen consultar.

sol·licitants, en resposta a la seua instància, podien veure's adscrits en una d'aquestes quatre categories: a) reingressat en el servei amb reconeixement dels seus drets, b) declarat com a disponible governatiu, c) jubilat forçós, i d) separat definitivament del servei.

A València, la Comissió Depuradora del Magisteri Primari es va constituir el dia 11 de juliol de 1939.¹⁸ Presidida pel director de l'Institut Luis Vives, Francisco Morote Greus, comptava amb una secretària –la inspectora de Primera Ensenyança Mariana Ruiz Vallecillo– i cinc vocals: tres veïns –Vicente Garrido Pastor, rector; Alfredo Soriano Hernández, pare de família, i el psiquiatre Dr. Francisco Marco Merenciano– i dos representants de Falange (els mestres Vicente García Llácer i Justo de Ávila Sanpascual).

En ser excessiu el volum de treball, el 5 d'octubre de 1940 se'n nomena una altra destinada a depurar els mestres de les escoles dels pobles de la província i la tasca de la CD1 es redueix a València capital, mestres *cursillistes* i del Pla Professional. Aquesta Comissió Depuradora 2 (CD2) estava formada pel president Fausto Martínez Castillejo, director de la Normal; una secretària, la inspectora de Primera Ensenyança M. del Carmen Paulo Bondía, i cinc vocals: Modesto Giménez de Bentrosa y Sáenz Caballero, professor de l'Institut Luis Vives; Pascual Torrent Fernández, pare de família; Luis Gimenez Fayos, per l'Asociación Católica de Padres de Familia, i José de Pablo Muñoz i José María Llopis Cabanes, representants de Falange. Les dues comissions incoaren un total de 2.394 expedients, dels quals la CD1 va instruir-ne 1.166 i la CD2, 1.192, seguint ambdues un idèntic procés sancionador, encara que sembla que el tarannà de la CD1 fou més benèvol que el de la CD2.¹⁹

¹⁸ 11/07/1939: Ofici del subsecretari del Ministeri d'Educació Nacional amb data 4/06/39 nomenant vocals de la Comissió Depuradora. *Libro Registro Salida Documentos* 31/08/1937 a 29/04/1940, Arxiu Institut Sant Vicent Ferrer.

¹⁹ La xifra d'expedients és menor que la d'expedientats perquè a alguns (cas dels afusellats o dels estudiants de magisteri) no se'ls va obrir expedient individual.

La paraula que condensa tot aquest procés de depuració és la d'arbitrarietat, tant a l'hora de formular acusacions com de proporcionar informacions, d'endossar càrrecs, de sancionar... La gran quantitat de càrrecs de tot tipus i el corresponent ventall de sancions possibles permetia exercir al mateix temps la doble tasca punitiva i preventiva que es revelaria força eficaça.

Malgrat la diversitat dels càrrecs que es consideraven causes de sancions, els podem classificar en set grans categories: polític, sindical, religiós, moral, cultural i/o humanitari, professional, contribució econòmica o pertànyer a institucions republicanes. En el cas dels mestres homes, s'hi afegia el d'haver-se enrolat a les files republicanes, i, en especial, el d'haver exercit càrrecs a l'Exèrcit republicà. I, en el cas de les mestres, es repeteix la pauta ja advertida en el conjunt del magisteri de la província de València de no considerar la militància valencianista com a causa de sanció, tal com pot comprovar-se en l'expedient d'Amparo Navarro Giner, destacada nacionalista acusada de diferents càrrecs, però no d'aquest.

Centrant-nos en l'anàlisi dels expedients de depuració de les mestres valencianes, tenint present que els càrrecs endossats solien acumular-se, s'extrau que el percentatge més elevat és el que correspon als de caràcter polític, un 42,26 % del total, seguits pels de caràcter religiós –un 19,50 %–, els professionals –un 12,75 %– i els sindicals –un 12,11 %. Els que fan referència a circumstàncies de caràcter moral suposen un 2,91 %, mentre que els de caràcter humanitari i cultural, són un 1,98 %. Sembla, per tant, que realment era una minoria la de les mestres valencianes compromeses amb les idees republicanes. Una elit, però, molt activa i influent en el conjunt de la societat.

Examinats els càrrecs, passem a esbrinar si existeix una relació entre ells i les sancions. Res més lluny de la realitat: l'arbitrarietat és la norma i no existeix cap relació directa entre càrrec imputat i sanció imposada. Enfront de mestres amb varietat i gravetat de càrrecs que rebran sancions mínimes, d'altres se-

ran severament sancionades per acusacions lleugeres. En conclusió, podem afirmar que, malgrat que hi ha càrrecs que comporten inexcusablement una greu sanció, la majoria restava subjecta a l'arbitrarietat de la comissió provincial o ministerial, cosa que facilitava l'efecte preventiu.

En allò que fa referència a les sancions que es podien imposar, trobem un espectre tan ample que oferia la possibilitat ressenyada de castigar de manera més o menys greu a criteri únicament de la comissió. Recordem que es tractava tant de castigar com de prevenir possibles conductes errònies i, davant del dubte, sempre s'optava per castigar més que no pas per rehabilitar, i per la sanció més greu més que per la més lleugera.

Les sancions podien ser de menor a major gravetat: inhabilitació per a l'exercici de càrrecs directius i de confiança en institucions docents, trasllat dins de la província, trasllat fora de la província, prohibició de sol·licitar vacants per un temps determinat, suspensió temporal en l'exercici docent o inhabilitació —entre tres i dotze mesos, per un, dos, tres, cinc anys o pel temps que ho ha estat—, suspensió de sou —tot, el 50 % o el 25 %—, jubilació forçosa, separació definitiva del servei i baixa en l'escalafó, o inhabilitació definitiva per a l'exercici de la docència.

Un total de 648 mestres homes i dones van ser sancionats en considerar les comissions depuradores de València i Madrid que els arguments del plec de descàrrecs i els avals favorables eren insuficients per desvirtuar les acusacions.²⁰ Representen un

²⁰ Els expedients de depuració del magisteri es troben a l'Arxiu General de l'Administració a Alcalá de Henares, secció Ministeri d'Educació. Recentment han reorganitzat la secció que correspon a depuració atorgant una nova signatura als expedients que invalida l'anterior, amb la qual s'ha fet aquest estudi. Per tal de saber la nova signatura, només cal demanar-la a l'Arxiu donant els cognoms i noms de la mestra.

27,98 % del total del professorat valencià, cosa que comporta que resten sense cap tipus de sanció un 72,01 %. Entre ells, es troben 285 dones, és a dir, un 21 % tingueren algun tipus de sanció, i això comporta, en contrapartida, que un 79 % no foren sancionades. En destaquem 67 (5 %) que foren expulsades i el 6 % que foren traslladades fora de la província.

La quantitat, per tant, de mestres sancionades no és important —encara que les expulsades representen al voltant d'un 25 %—, però sí la qualitat, perquè aquest sector minoritari era molt rellevant tant des d'una perspectiva política i social com pedagògica. Les sancions més greus, les de separació de servei i trasllat fora de la província, recaigueren en l'avantguarda del magisteri femení. Si quantitativament foren menys castigades que els seus companys homes, qualitativament el càstig va ser molt important, perquè elles eren les que havien contribuït, amb les seues pràctiques docents, al fet que l'escola pública fóra un espai democràtic de participació, al mateix temps que no descuidaven la lluita pels avanços socials. Tornem a repetir ací la hipòtesi que les dones mestres, en el cas valencià, no és que no foren castigades amb menys severitat pel franquisme, sinó que sobre la minoria activa van recaure, a igualtat de càrrecs, sancions tant o més greus que sobre els seus companys.

LES MESTRES SANCIONADES, CIUTADANES REPUBLICANES

Centrant el nostre estudi en les 67 mestres sancionades amb separació definitiva del servei i baixa en l'escalafó, o la inhabilitació definitiva per a l'exercici de la docència, podem concloure, en un intent sistematitzador, que les raons del càstig rauen en el fet que havien encarnat un triple compromís: professional, cívic i social. Dins de l'àmbit pedagògic, defensaren una escola laica, pacifista, que introduïa la innovació pedagògica, que establia vincles entre escola i societat mitjançant les Misiones

Pedagògiques, les colònies d'estiu i d'evacuats;²¹ formaren part de tribunals, expandiren les seues idees en conferències i intervencions en associacions de caràcter cultural i/o pedagògic... Vegem-ne un exemple: a la Casa del Maestro de València, la conferència de cloenda d'un cicle sobre «La política y el maestro en el medio rural» fou pronunciada per Guillermina Medrano, tal com narra la nota de premsa:

[...] la desarrolló con toda felicidad Guillermina Medrano. Fue presentada por el Sr. García Barruete, con frases galantes. La oradora desenvolvió su tesis. Afirmó que el maestro no puede ni debe abstraerse de la política de los pueblos. Si el maestro no busca la política, la política buscará al maestro. Este ha de encauzar la política por derroteros de democracia y comprensión humana. Dijo que el maestro no debe llevar la política a la escuela, pero debe resolver los problemas políticos que los niños llevan. La oradora fue muy aplaudida y muy felicitada.²²

Hi hagué mestres milicianes de la cultura, com les germanes Teresa i Pilar Uribes, que organitzaren experiències innovadores d'alfabetització d'adultes –per exemple, l'escola d'adultes Lina Odena–, que defensaren la introducció del valencià a l'escola al costat d'Amparo Navarro; dones compromeses, en fi, amb la renovació pedagògica.

A més, el compromís sindical es fa present en la seua participació com a fundadores o membres de la FETE –Francisca Sanchis Ferrer, número 10; Carmen Valero, el 12–, on també

²¹ També assumiren càrrecs de responsabilitat, des de l'exercici de la direcció d'escoles graduades fins a cap de la inspecció unificada, cas d'Àngela Sempere Sanjuan, o, fins i tot, la Direcció Provincial de Primera Ensenyança, exercida per María Sánchez Arbós, traslladada de Madrid a València.

²² *Las Provincias*, 4 de juny de 1936, p. 6.

formaren part de comissions amb càrrecs de responsabilitat, cas de Marina Lagarda, que seria delegada del Comitè Executiu de la FETE en el del Sindicat Mèdic.

I afegiren un tercer compromís, de caràcter cívic, concretat en la seva militància activa en partits polítics, en l'exercici de càrrecs de regidora o d'alcaldesa, en una molt activa participació a les campanyes electorals, en les quals foren oradores en mítings, pronunciaren conferències radiades i formaren part d'associacions com l'Aliança d'Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura, Socors Roig Internacional o Dones Antifeixistes...

Finalment, cal esmentar que practicaven una vida quotidiana moderna, és a dir, tenien cura del cos aplicant les normes bàsiques d'higiene i convertiren la moda en un camp de batalla simbòlic, en el qual una certa manera de vestir evocava la transgressió en l'àmbit dels costums que qüestionaven el límit entre públic i privat.²³ La decisió de dur vestits curts i amples, tallar-se els cabells, dur boines, maquillar-se... ajudava a configurar la imatge de la dona moderna, que es veuria completada amb la pràctica de relacions lliures. Eren, en resum, dones actives, audaces i lliures.

Repasant els perfils de les seixanta-set mestres²⁴ a qui se'ls prohibiria exercir la seua professió, vegem que els càrrecs que se'ls imputaren estan relacionats amb aquest triple compromís,

²³ Molt suggerent és el discurs al voltant de la moda exposat per Miren LLONA (2002), *Entre señorita y garçonne. Historia oral de las mujeres bilbaínas de clase media (1919-1939)*, Màlaga, Atenea. Estudios sobre la mujer, Universidad de Málaga.

²⁴ Dissortadament, en vuit casos, encara no hem pogut consultar l'expedient de depuració, en no haver transcurregut els cinquanta anys reglamentaris, i els de divuit s'han perdut, encara que, en ocasions, es poden avançar quins són els càrrecs per les denúncies realitzades per altres persones.

essent els més nombrosos els de caràcter polític (46), seguits dels religiosos (27), sindicals (26), professionals (22), morals (8) i culturals-humanístics (6). D'altres que no entrarien en cap categoria, en tenim set.

Es reforça així la nostra hipòtesi que les mestres implicades en política foren durament castigades, perquè, llevat d'un cas, en tots els altres sembla que la militància o el suport als partits republicans va ser el desencadenant de les condemnes. En concret, les mestres a les quals s'imputarien càrrecs polítics, ho foren des del més general de simpatitzar amb la República o «ayudó con su voto al triunfo del Frente Popular»²⁵ fins al més concret de militància en un partit. En aquest cas, deu foren acusades de pertànyer a Izquierda Republicana, deu més al PCE, tres al PSOE i dues al PRRS. A algunes, se'ls afegiria l'agreujant de ser propagandistes actives del Front Popular pel fet d'haver participat en mítings i actes públics –Enriqueta Agut, Guillermina Medrano, Ángeles Soriano Gardí–; a d'altres, el d'exercir càrrecs públics –Adelaida de la Cruz Ramón, alcaldessa de Novetlè; Guillermina Medrano, regidora de l'Ajuntament de València–; a totes, envair l'àmbit públic masculí i exercir la seua recent conquerida ciutadania.

Foren també importants les causes de contingut religiós, que es poden ubicar en un contínuum amb uns límits establerts entre la rotunditat d'un «anticatòlica» i la imprecisió de ser «indiferent»; entre ells, cabria ubicar actuacions diverses de l'estil de «no asistir a actos religiosos», «abandonó prácticas religiosas» o, fins i tot, «enterró civilmente a su esposo.» Cal remarcar que la mestra Catalina Haglund, magnífica professional, d'ideologia moderada i amb greus problemes familiars que li exigien poder treballar, fou expulsada del magisteri únicament per ser

²⁵ Expedient de Carmen Bel Romero.

de religió «protestante», no eximint-la de la severitat tots els informes favorables que va presentar.²⁶

Estretament relacionades amb les religioses, trobaríem les causes de caràcter moral, que, al mateix temps, són força reveladores de la conducta de les mestres i de les intencionalitats del nou règim: càrrecs com «divorciada de su marido», «moral relajada», «moralidad deficiente», «conducta privada repugnante», «casó civilmente», «inmoral y como tal la tiene el vulgo», o la més simple d'«immoral», sense cap explicació, ens demostren que les conductes avançades són condemnades i sancionades amb severitat. Algunes expressions fins i tot provoquen, avui dia, un somriure: «tiene ideas muy modernas respecto al amor», «su conducta moral ha dejado siempre mucho que desear. A pesar de ser casada, sosteniendo relaciones íntimas con personas de distinto sexo»... La invasió de l'àmbit de la intimitat és evident, avançant la idea que allò privat és també públic, encara que conductes que en els homes només provocarien una lleugera sanció, en el cas de les dones constituïren importants agreujants. La doble moral patriarcal i franquista es fa present de manera clara.

La sindicació és un càrrec al qual es dona igual importància que en el cas dels homes, essent la FETE i la FUE els únics sindicats esmentats i pertànyer-hi igualment considerat delictiu. En l'àmbit professional, seran acusades de practicar la coeducació en les seues escoles o de ser mestres laïques, a més de difusores de «propaganda roja en la escuela»; d'altres informacions, més precises, assenyalen fins i tot que una mestra «recomendaba la lectura del libro *Como se forjó un pueblo*»²⁷

²⁶ Expedient de Catalina Haglund Armengol.

²⁷ Expedient de María Vila Ferrer, mestra de Bellús. *Cómo se forja un pueblo*. La Rússia que he vist és un suggerent llibre de Rodolfo Llopis on narra la seua visita a l'URSS i la seua opinió favorable, però també crítica, de la pedagogia soviètica.

Ara bé, tal vegada les més reveladores de l'afany punitiu dels censors serien aquelles que hem qualificat de culturals i humanes, perquè són mereixedores de càstig accions del tipus «confecció de ropas de abrigo para los frentes», «se fue con una colonia a la URSS» (o a França), o va fer «donativos al Socorro Rojo Internacional»... I per la seua rellevància cal destacar que cinc mestres –Enriqueta Agut, Magdalena Marzal, Amparo Navarro, Consuelo Nicolau i Consuelo Sempere– foren acusades de ser membres de l'Aliança d'Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura.

Tot plegat, aquestes característiques comunes trenquen el model tradicional de dona, perfecta casada i àngel de la llar, i, per extensió, el de mestra que ha de ser el seu model, la seua difusora i reproductora, perquè amplien la seua actuació a l'àmbit públic. El franquisme, nogensmenys, farà que els tímids avanços que les republicanes havien conquerit i que les mestres, ara sancionades, havien intentat difondre foren tallats de soca-rel. El dret al vot, al divorci, a l'accés al treball i a l'educació, a la producció artística, cultural i científica, a l'esport... restà en l'oblit.

El nou règim volia unes mestres nacionalcatòliques dins i fora de l'escola i sobre les mestres republicanes es va dur a terme una pràctica encara més dura que la del silenci i l'oblit: la de la difamació, en un sentit diferent del cas masculí, perquè foren qualificades utilitzant el doble sentit que té la paraula «dona pública» i, si havien gosat envair l'àmbit públic, el de la política, el sindical, el científic i el cultural, eren, també, dones públiques, en el sentit de moral lleugera. No era, per tant, la seua conducta pública i la seua actuació docent la que es penalitzava, sinó també la seua vida personal, la transgressió de la norma del tradicional model femení, allò que no es podia permetre.

Perquè, de la lectura dels plecs de càrrecs, se n'extrau tanmateix el tipus ideal de mestra del nou règim, al mateix temps

que es condemna l'existent. És per això que si es desitjava una mestra que no participara en política i fóra catòlica, els càrrecs més freqüents foren els de caràcter polític i/o sindical, que caracteritzaven la mestra d'ideologia republicana, membre activa de la ciutadania; seguits dels d'índole religiosa i moral, que mostren les transgressores del catolicisme i, en canvi, no tindran major importància els de deficiència professional, perquè, al cap i a la fi, el que s'exigirà a la mestra és que siga un bon model de conducta més que el saber impartir continguts, en l'eterna pretensió de formar dones per a les quals el saber no és important.

SOBREVIURE EN TEMPS DE SILENCI

Els destins de les mestres sancionades i expulsades dels seus llocs de treball foren l'exili a l'estranger i l'exili interior per a les que restaren a Espanya, acompanyat, en alguns casos, de judicis amb tribunals de guerra i el consegüent temps de presó.

Les desterrades o transterrades, les del paradís perdut, amb afortunada denominació de M. Teresa León, foren castigades a no saber ben bé quina era la seua pàtria, ni el seu lloc en el món, en un difícil dilema entre la terra pròpia, enyorada però perduda, i l'acollidora, estranya, però on havien refet la seua vida. Són un col·lectiu força reduït de mestres perquè era difícil arribar a l'estranger des de València. Algunes restaren al port d'Alacant esperant el vaixell que les duguera a la llibertat; d'altres eixiren en avions i vaixells; unes de terceres, que es trobaven al front de colònies infantils a Rússia, França o Anglaterra, no tornaren, i algunes altres pogueren travessar la frontera francesa en unes condicions força penoses, com narra la filla d'Enriqueta Agut:

Ante el avance de las tropas franquistas, los primeros días de febrero de 1939 mamá y papá tuvieron que encaminarse hacia Figueras para cruzar la frontera francesa por Pertús. Iban con una hermana de mi papá, Amelia, y su esposo, Luis Jaime, abogado catalán que había sido Fiscal de la República. Mamá y la tía Amelia cruzaron la frontera el último día en que lo hicieron las mujeres, los niños, los ancianos. Mamá, con casi siete meses de embarazo. Después de caminar un trecho bajo un frío espantoso, fueron llevadas en un transporte a la estación ferroviaria de Perpignan, donde tenían que esperar el tren que debía llevarlas al campo de concentración, cosa que felizmente no ocurrió.²⁸

MESTRES EXILIADES

Cognoms	Nom	Escola	Partit	País d'acollida
AGUT ARMER	Enriqueta	València	IR-PCE	Mèxic
BALLESTER GOZALVO	Elvira	Villar del Arzobispo	PRRS	EUA/Veneçuela
GÁLVEZ ANDREU	Josefa	Benimàmet		França
JIMÉNEZ LÓPEZ	Carmen	València	PCE	URSS
MARZAL SORIANO	Magdalena	La Pobla de Vallbona	PCE	Anglaterra
MEDRANO ARANDA	Guillermina	Llíria	IR	R. Dominicana/EUA
MIRÓ FLORES	Milagros	Sense plaça	PCE	Mèxic
PONS ROTGER	Genoveva	Llíria	IR	Colòmbia
SIMÓN CHICANO	Antonia	Benifaió	IR	Mèxic
URIBES DEL BARCO	Pilar	Sense plaça	PCE	URSS
URIBES DEL BARCO	Teresa	Sense plaça	PCE	França

La seua vida als nous països els permetrà, a algunes, desenvolupar la tasca docent que el franquisme els havia prohibit;

²⁸ Aquest text pertany a la narració que ens ha estat enviada per Adela García Agut en diferents correus electrònics entre juliol de 2007 i febrer de 2008, des de Panamá, on resideix actualment. El text complet es pot llegir a M. del Carmen AGULLÓ DÍAZ (2008), *Mestres valencianes republicanes (Las luces de la República)*, València, Universitat de València, p. 242-252.

d'altres, però, les que restaren ací, foren condemnades a un despietat exili interior. Algunes foren jutjades per tribunals militars, per les seues responsabilitats polítiques, i foren condemnades a penes de privació de llibertat i empresonades durant anys. En tenim registrades sis: Amelia Alonso Giner, M. del Milagro Escales Seguí, Amparo Navarro Giner, Genoveva Pons Rotger, Adelaida de la Cruz Ramón Tormo i Francisca Sanchis Ferrer. Conegueren les presons del Convent de Santa Clara i de la Model, amb les privacions de caràcter físic i, en especial, moral a les quals foren condemnades. Una mostra de la crueltat del règim, ens la proporciona Palmira Calvo Sanchis, filla de Francisca Sanchis, en narrar les represàlies del funcionariat de presons que els negà poder veure la llum i els éssers volguts:

Desde un recodo de la fachada, en el tercer piso de la cárcel de Santa Clara, la ventana de la celda dejaba ver a Paquita y sus compañeras un resquicio de la calle, por donde las veían y saludaban sus hijos cuando llegaban a traerles la cesta. Los guardianes, al darse cuenta, clavaron las maderas de la contraventana, dejándolas sin la luz del día y sin la alegría de ver, siquiera por un momento, a sus queridos niños. Paquita, entonces, compuso esta canción:

Largos son los días
 qué alejadas del hogar pasamos
 siempre pensando en los nuestros
 los seres queridos que nunca olvidamos.
 Por eso en las horas que a la reja me pude asomar
 me sentí dichosa
 tras los hierros al verles llegar.
 Ventanita querida
 de mi celda sesenta,
 por la que contemplaba yo
 el campo y su verdor,
 al abrirla en la noche,
 brillar ví las estrellas
 y el ansia de la libertad

me embarga el corazón.
 Pero al poco tiempo
 mi ventana querida cerraron
 y de las bellas estrellas
 y rostros queridos
 así me alejaron.
 Hoy ya de los astros
 mi lecho no baña el fulgor
 ni de las caras amigas
 las dulces sonrisas me hablan de amor.
 Ventanita querida
 de mi celda sesenta,
 el mirarte cerrada hoy
 me llena de dolor.
 Tan sólo la esperanza
 que mi sangre caliente
 de volver con los míos ya
 me alegra y da valor.²⁹

Totes elles, a les quals cal afegir les que no foren conduïdes davant de tribunals militars, recomençaren una nova vida en professions alienes a la seua excel·lent preparació i patiren comentaris indignes per part de la població de pobles i ciutats que sabien del seu passat republicà. La supervivència seria la seua principal finalitat vital, com assenyala el professor González-Agàpito: «restaren aquí, paralizats per la por, emmudits pel temor de la delació, sota una implacable persecució politicoideològica a tots els nivells durant els anys immediats al final de la guerra: l'etapa del terror blanc [...] i reduïren la llibertat pròpia al silenci dels seus pensaments.»³⁰

²⁹ Palmira Calvo Sanchís. Reproduïda a M. del Carmen AGULLÓ DÍAZ, *Mestres valencianes...*, op. cit., p. 164-165.

³⁰ Josep GONZÁLEZ AGÀPITO, «L'exili interior i els mestres», a Conrad VILANOU i Josep MONTSERRAT, *Mestres i exili*, Barcelona, ICE, Universitat de Barcelona, p. 83-84.

La depuració de les mestres va aconseguir, per tant, la seua finalitat de separar del magisteri el sector més combatiu i que no volia plegar-se a les condicions imposades pel franquisme. Però triomfaria, a més a més, en un altre aspecte força important: el de configurar un nou aprenentatge polític i pedagògic que possibilitaria una mentalitat nova en interioritzar la ideologia del Nuevo Orden³¹ al mateix temps que la feia present en la vida escolar dels xiquets i xiquetes.

Perquè, una vegada apartades de la seua professió, les mestres considerades desafectes, les rehabilitades, començaren, amb major o menor dificultat, un nou aprenentatge que permetria legitimar el nou règim i es comprometeren amb l'edificació d'una escola definida sota el lema «Por la escuela hacia el Imperio», en una identificació no sols teòrica, sinó eminentment pràctica, desenvolupant, a partir d'abril de 1939, activitats que ens proporcionen una acurada mostra de la tasca d'adoctrinament patida i, al mateix temps, difosa per elles, amb la inestimable col·laboració –i control simultani– del Servicio Español del Magisterio, la Sección Femenina del Movimiento, l'Església catòlica i un cos de la inspecció que també havia estat purgat.

Tot plegat, la deslegitimació de l'etapa republicana no sols als transmissors de la memòria, sinó també als seus llocs –monuments, noms de carrers, noms d'escoles, noms de persones, biblioteques, commemoracions...–, als seus espais –llibres i manuals escolars, escriptors...– i als seus vehicles, és a dir, a la llengua.

³¹ Juan Manuel FERNÁNDEZ SORIA i M. del Carmen AGULLÓ DÍAZ, «Un nuevo aprendizaje pedagógico en el Magisterio de postguerra», a *La formació inicial i permanent dels mestres. Actes de les XIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*, Vic, Eumo, 1997, p. 401-411.

És per això que alguns xiquets i xiquetes acudiren amb nous noms³² a escoles que també havien canviat els seus i, fins i tot, el dels carrers on s'ubicaven, més en concordança amb els nous temps que no els innominables Blasco Ibáñez, Joaquín Costa o Ferrer i Guàrdia. De les aules, ara separades per a xiquets i xiquetes, desaparegueren les femenines al·legories de la República, que foren substituïdes per un vigilant i seriós Caudillo de España, una Immaculada, ideal de feminitat, i, sempre al mig, el crucifix, restaurat oficialment i solemne després dels anys de laïcisme. Dins de les aules, s'estudiaven nous-vells llibres que havien suprimit autors i textos proclius al republicanisme i es consultaven unes minvades biblioteques, que havien estat convenientment purgades amb la destrucció dels llibres considerats inadequats.³³ Tot això, és evident, només en castellà, perquè l'ús del català, del gallec i de l'èuscar fou prohibit a les aules, tant de manera oral com escrita.

La nova escola franquista començava, doncs, a caminar «por el Imperio hacia Dios» configurant una cultura escolar passiva i adoctrinadora en la qual, a les mestres, se'ls havia encomanat la tasca de refeminitzar la població femenina.

³² Noms com Progrés, Llibertat, Floreal... foren canviats per d'altres que sí que eren al santoral catòlic: Vicent, Maria, Pere...

³³ Els llibres de les biblioteques de Misiones Pedagógicas patiren una repressió especial. Una mostra n'és l'escrit que la inspectora en cap de València als anys quaranta, Natalia Ballester, substituïda d'Àngela Sempere, expulsada per desafecta al Glorioso Movimiento Nacional, envià a l'Ajuntament de Cullera, on feia referència a la biblioteca de la localitat indicant que «en muchos sitios ha sido sometida a depuración y, como en ésta no se ha llevado a cabo, mandará un índice de las obras que se han de retirar» (10/10/1941). Libro de actas del Consejo Local de Primera Enseñanza 20/04/1934-1951, Arxiu Municipal de Cullera, llibre 852.

A MANERA DE CONCLUSIÓ

El franquisme va aconseguir, en definitiva, allò que perseguia amb el procés depurador: la decapitació de l'avantguarda pedagògica i social de les mestres. Gairebé totes les que havien tingut un mínim compromís amb la renovació educativa i social republicana foren represaliades i condemnades a un llarg temps de silenci, personal i professional, fora o dins de la seua pàtria.

Aquesta repressió fou punitiva, però també, principalment, preventiva i exemplaritzant, i condueix a la formació d'un nou imaginari col·lectiu que serà molt dur amb les dones renovadores. El franquisme tractà primer d'esborrar la imatge de la dona moderna republicana i, després, d'imposar-ne una de nova, basada en les més rànquies tradicions conservadores: la dona mare, reproductora de persones i d'ideologia, exclosa de l'àmbit públic i destinada a la llar i la cuina, la dona religiosa i púdica; el mateix model que feixisme, nazisme i salazarisme tractaven d'imposar, malgrat que, en lloc de convèncer, fóra per la força de la victòria de les armes.

Un llarg exili exterior i/o interior seria, en definitiva, el preu que pagaren les mestres republicanes valencianes que somniaren en una societat més justa, igualitària i lliure i que es despertaren de manera sobtada per a viure una llarga nit de quaranta anys; elles que, amb els seus companys, foren, en paraules de Manolo Rivas, les autèntiques «luces de la República».

BIBLIOGRAFIA

AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen (2005). «Amparo Navarro Giner. El compromiso con un tiempo y un país». A: *30 retratos de maestras. De la segunda república hasta nuestros días*. Madrid: Cuadernos de Pedagogía; CISSPRAXIS.

- (2008). *Mestres valencianes republicanes (Las luces de la República)*. València: Universitat de València.
- ALEJANDRE GARCÍA, Juan Antonio (2008). *El régimen franquista. Dos estudios sobre su soporte jurídico*. 1. *La depuración ideológica en el sistema educativo*. 2.- *Las recaudaciones de carácter fiscal en el primer franquismo*. Madrid: Dykinson.
- CORTÉS CARRERES, Santi (1995). *València sota el règim franquista (1939-1951)*. València: Barcelona: Institut de Filologia Valenciana; Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Biblioteca Sanchis Guarner.
- FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel (1998). *Educación, socialización y legitimación política (España 1931-1970)*. València: Tirant lo Blanc.
- FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; AGULLÓ DÍAZ, M. del Carmen (1996). «Los expedientes de depuración del Magisterio como fuente para la Historia de la Educación». A: *El Currículum: historia de una mediación social y cultural. Actas del IX Coloquio de Historia de la Educación*. Vol. II. Granada: Osuna.
- (1997). «Un nuevo aprendizaje pedagógico en el Magisterio de postguerra». A: *La formació inicial i permanent dels mestres. Actes de les XIII Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Vic: Eumo.
- (1998). «La depuración franquista del Magisterio primario». *Historia de la Educación*, núm. 17.
- (1999a). «Depuración de maestras en el franquismo». *Studia Historica* (Universidad de Salamanca), vol. 17.
- (1999b). *Maestros valencianos bajo el franquismo. La depuración del Magisterio 1939-1944*. València: Institució Alfons el Magnànim.
- FERNÁNDEZ SORIA, Juan Manuel; MAYORDOMO PÉREZ, Alejandro (2007). *Educación, guerra y revolución. Valencia 1936-1939*. València: PUV.

- GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep (2003). «L'exili interior i els mestres». A: VILANOÛ, Conrad; MONTSERRAT, Josep. *Mestres i exili*. Barcelona: ICE; Universitat de Barcelona.
- GONZÁLEZ-AGÀPITO, Josep; MARQUÈS, Salomó (1996). *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- LEÓN, M. Teresa (1979). *Memoria de la melancolía*. Barcelona: Bruguera.
- LLONA, Miren (2002). *Entre señorita y garçonne. Historia oral de las mujeres bilbaínas de clase media (1919-1939)*. Màlaga: Atenea. Estudios sobre la mujer, Universidad de Màlaga.
- LLOPIS, Rodolfo (1933). *La revolución en la escuela. Dos años en la Dirección General de Primera Enseñanza*. Madrid: Aguilar. [Reedició a Biblioteca Nueva, 2005, edició d'Antonio Molero Pintado]
- MALONDA, M. Ángeles (1983). *Aquello sucedió así. Memorias*. Madrid: Departamento de Publicaciones de la Asociación de Cooperativas Farmacéuticas.
- MEDRANO, Guillermina (1993). *Nuevas Raíces, testimonios de mujeres españolas en el exilio*. Mèxic: Joaquín Mortiz.
- MORENTE VALERO, Francisco (1996). *Tradición y represión: la depuración del Magisterio de Barcelona (1939-1942)*. Barcelona: PPU.
- (1997). *La depuración del Magisterio nacional (1936-1943)*. Valladolid: Ámbito.
- PONS ROTGER, Genoveva (1984). *Tres años de antaño*. Bogotà: edició de l'autora.

Codis de les causes de les sancions

1. Polítics

- 1.1. Simpatitzant d'esquerres o del Front Popular, anti-feixista, esquerrà
- 1.2. Votant del Front Popular
- 1.3. Propagandista o element destacat del Front Popular
- 1.4. Militància al PRRS o a Izquierda Republicana
- 1.5. Militància al PSOE
- 1.6. Militància al Partit Valencianista d'Esquerres
- 1.7. Militància al Partit Comunista
- 1.8. D'altres: militància al PURA o al PURN. Denunciar companys de dretes, injúries al Glorioso Movimiento Nacional
- 1.9. Col·laboració amb comitès

2. Sindicals

- 2.1. Afiliació a la FUE
- 2.2. Afiliació a la FETE
- 2.3 Afiliació a la CNT

3. Religioses

- 3.1. Indiferència, tebiesa, escassa formació religiosa
- 3.2. Laïcisme
- 3.3. Contrari a la religió, antireligiós, anticlerical
- 3.4. Ateu
- 3.5. Altres (pertànyer a la Liga de los Derechos del Hombre, teòsof...)
- 3.6. Pertànyer a la maçoneria

4. Morals

- 4.1. Matrimoni civil
- 4.2. Immoralitat, escasses garanties morals

5. Pertànyer a l'Exèrcit republicà

6. Professionals

- 6.1. Trasllat de destí per afinitats polítiques
- 6.2. Col·laboració en institucions com colònies o cantines
- 6.3. Càrrecs directius en institucions o organismes pedagògics
- 6.4. Deficiència professional
- 6.5. Difusió d'idees dissolvents a l'escola: laïcisme, marxisme, antifeixisme...
- 6.6. Impartir classes organitzades per partits o organitzacions republicanes
- 6.7. Organitzar actes a l'escola a favor de la «causa roja»

7. Contribució econòmica o pertànyer a institucions republicanes

8. Culturals i humanitàries

- 8.1. Pertànyer a Milícies de la Cultura
- 8.2. Confeccionar roba, atenció en hospitals, evacuació de xiquets...
- 8.3. Participar en representacions teatrals
- 8.4. Col·laboració a la premsa republicana

9. D'altres causes

MESTRES VALENCIANES SANCIONADES AMB EXPULSIÓ /
INHABILITACIÓ PERPÈTUA

Cognoms	Nom	Escola	Causas
AGUILAR ALEGRE	Emilia	Utiel	1, sense expedient
AGUT ARMER	Enriqueta	València	13, 14, 17, 22, 61, 7, 84
ALONSO GINER	Amelia	Simat de Valldigna	13, 14, 19, 33, 61, 9
BALLESTER GOZALVO	Desamparados	Higuerales	12, 61
BALLESTER GOZALVO	Elvira	Villar del Arzobispo	11, 61
BALLESTER GOZALVO	Enriqueta	Cursillista 35	11, 13, 31, 9
BALLESTER GOZALVO	Julia	Vallada	12, 32, 9
BARGUÉS PORTOLES	Remedio	Alfarb	11, 22, 31, 61, 65
BARTUAL FERRER	Josefa	Estubeny	Sense expedients
BEL ROMERO	Carmen	Malilla	12, 14, 7, 82
CASTELLÓ SANCHIS	Josefina	Paterna	13, 14, 22, 63
CASTILLO IGLESIAS	Agustina	València	Sense expedients
CASTILLO IGLESIAS	Purificación	València	11
CLEMENTE CONTEL	Elisa	Cursillista 36	11, 31, 7, 82
COSTA SOLER	Concepción	Puebla de San Miguel	31, 61
COSTA SOLER	Rita	Gandia	
DURÁ NIÑEROLA	María	Sueca	13, 22, 61
ESCALES SEGUÍ	M. del Milagro	Pp	17, 21, 33, 42
ESPINOSA GUSTEMS	Purificación	Pp	21, sense expedient
FIOL ALÓS	Marina	Barxeta	22
GÁLVEZ ANDREU	Josefa	Benimamet	Sense expedient
GARCÍA SOLER	Concepción	Pinet	Sense expedient
GONZÁLEZ BERNIA	Carolina	l'Alcúdia de Carlet	Sense expedient
HAGLUND ARMENGOL	Catalina	Carlet	11, 35, 65
JIMÉNEZ LÓPEZ	Carmen	València	17, 22, 33, 62, 63
LAGARDA CLOQUELL	Marina	València	13, 15, 22, 33, 62, 65, 7
LLORCA CERDÁ	Isabel	l'Eliana	11, 13, 33, 65
LÓPEZ GARCÍA	Josefa Angelina	la Pobra del Due	11, sense expedient
LÓPEZ-MAESTRE BAICENA	Dolores	Bellreguard	11, sense expedient
MAGAL BENZO,	Aurora	Silla	12, 13, 22, 65
MARCO FERNÁNDEZ	Desamparados	Quatretonda	14, 19, 22, 31, 61
MARTÍNEZ AGUILAR	Rafaela	València	32, 61, 9
MARTÍNEZ CURTO	M. del Carmen	l'Alcúdia de Carlet	Sense expedient
MARTÍNEZ GARCÍA	Josefa	Gandia	11, 31, 9
MARZAL SORIANO,	Magdalena	la Pobra de Vallbona	17, 22, 7, 81
MEDRANO ARANDA	Balbina Guillermina	Llíria	13, 14, 22, 61
MILEGO DÍAZ	Mercedes	Oliva	17, 34, 4
MONZÓ DELGADO	Ana	Rafelbunyol	Sense expedient
MORALES LOZANO	Vicenta	Venta del Moro	14, 22
MUEDRA BENEDICTO	Desamparados	Puçol	
MUEDRA MAÑEZ	Rosario	l'Alcúdia de Carlet	22, 61
NAVARRO GINER	Desamparados	Alfáfar	13, 16, 22, 7
NICOLAU SOLER	Consuelo	Alcublas	17, 22, 7
ORTÍZ VALERO	M. del Carmen	Nàquera	11, 31, 42
PASTOR PERIS	Vicenta	Aielo de Malferit	22, 61, sense expedient
PÉREZ PONT	Fraternidad	l'Alcúdia de Carlet	11, 12, 32, 61
PONS ROTGER	Magdalena Genoveva	Llíria	14, 22
QUILES SEVA	Rita	Pla professional	4
QUIRÓS MARTÍNEZ	Rosa	Pla professional	13, 21
RAGA GIMENO	M. Mercedes	Cullera	12
RAMÓN TORMO	Adelaida de la Cruz	Novetlè	17, 31, 4
RICART LLOPIS	Flora	Gandia	17, 34, 65, 7
RICO TOMÁS	M. de Pradas Carmen	Benifaió	17, 65, 33, 9
SÁNCHEZ VICENS	Francisca	Oset-Andilla	Sense expedient
SANCHIS FERRER	Francisca	Llíria	12, 22, 32
SANCHIS PUIG	Magdalena	Burjassot	14, 22
SEGURA CLOQUELL	Laura	Venta del Emperador	
SEMPERE SANJORGE	Consuelo	Torrent	17, 22, 33, 7
SIMÓN CHICANO	Antonia	Benifaió	11, 31, 41, 61
SORIANO GARDÍ	Ángeles	Rafelguaraf	13, 15, 22
URIBES DEL BARCO	Pilar	Pla professional	11, 22, sense expedient
URIBES DEL BARCO	Teresa	Pla professional	17, 32, 81, sense expedient
VALERO GIMENO	Carmen	Oliva	17, 32, 81, sense expedient
VALERO GIMENO	Encarnación	Beniarjó	14, 15, 22, 42
VENTURA ESCRICH	Carmen	Montesa	Sense expedient
VILA FERRER	María	Bellús	31, 9
VILLAVERDE GIL	Natividad	Foios	Sense expedient